

Het historisch voorkomen van de wolf (*canis lupus*) in Nederland (door Sander Govaerts)

Weinig dieren spreken zo tot de verbeelding als de wolf. Het is een soort die in staat is zeer tegengestelde emoties in mensen op te roepen, gaande van angst (de wolf als menseneter) tot intense vreugde (de wolf als symbool van wildernis of echte natuur). Het is echter ook een dier waarvan het historisch voorkomen relatief gedetailleerd is te reconstrueren; juist omdat wolven eeuwenlang met een ongeziene haat werden vervolgd kan men hun historisch voorkomen reconstrueren op een manier die voor de meeste soorten onhaalbaar is. Deze tekst pretendeert niet een volledig of definitief historische analyse te geven van de aanwezigheid van wolven op het grondgebied van het huidige Nederland, maar wil vooral een aanzet zijn tot verder onderzoek door een overzicht te bieden van beschikbare bronnen, hun mogelijkheden en problemen.

Voorkomen

De wolf neemt een vrij uitzonderlijke positie binnen de Nederlandse fauna in omdat het één van de weinige dieren is die al tijdens de IJstijden in deze streken aanwezig was. Fossiele overblijfselen van prehistorische wolven zijn relatief algemeen en worden zowel door baggerschepen en platvisserij in de Noordzee als bij zandwinning in het binnenland teruggevonden. Koolstofdatering van één van de oudste fossielen wijst erop dat wolven al 48 000 jaar geleden in Nederland voorkwamen.¹

Archeologische vondsten, toegankelijk via het Athena-portaal, bevestigen dat wolven doorheen het Neolithicum een algemeen deel van de Nederlandse fauna bleven uitmaken. Botmateriaal uit de Brons- en IJzertijd alsook de Oudheid, Middeleeuwen en Nieuwe Tijd is vrij beperkt (zes), maar bevestigt het continue voorkomen van de soort.² Een belangrijk probleem bij dit soort vondsten is dat het vaak zeer moeilijk is resten wolven en grote honden van elkaar te onderscheiden. Bovendien werden wolven niet

---

¹ Bosscha Erdbrink, 'Carnivora uit het Pleistoceen in Nederland', 72-75; <http://www.geologievannederland.nl/fossielen/zoogdier-beschrijvingen/wolf> (geconsulteerd op 8 juni 2019).

² N.C. Kerkhoff, 'Hond of wolf?' *Cranium* 9:2 (1992) 89-104; <http://athena-research.azurewebsites.net/results/A/1088/index> (geconsulteerd op 8 juni 2019).

geconsumeerd en eerder zelden als trofee bewaard (zoals bij edelherten of beren wel het geval is), waardoor hun overblijfselen in vergelijking met andere soorten waarschijnlijk ondervertegenwoordigd zijn.³

Schriftelijke vermeldingen van wolven in of nabij Nederlands grondgebied nemen daarentegen toe vanaf de vroege middeleeuwen. Caesarius van Heisterbach noteert bijvoorbeeld in zijn *Dialogus Miraculorum*, een reeks van verhalen om novicen van de Cisterziëner Orde te onderwijzen, dat er rond de 1200 veel wolven in de streek rond Aken waren.⁴ De zeventiende-eeuwse kroniek van Johan Picardt vermeldt ook dat in 1233 wolven zeer talrijk waren in de Drenthe zodat ze niet alleen vee aanvielen maar zelfs graven verstoorden. Het is alleen niet duidelijk hoe betrouwbaar deze (niet-eigentijdse) bron is.⁵ De oudste vermelding die wolven met zekerheid aan een lokaliteit uit het huidige Nederland koppelt is een oorkonde uit 1333 waarin Jan van Diest, bisschop van Utrecht, Ludeke Curcamp toestemming verleent om de gemene weg door de Corencamp, toebehorend aan Ludeke, oostwaarts te verleggen en om op drie erven land netten te spannen om wolven te vangen. Dit land zou volgens een negentiende-eeuwse notitie te Colmschate (Deventer) liggen.⁶

De meeste schriftelijke verwijzingen naar wolven komen evenwel uit rekeningen die voor het huidige Nederland vanaf de veertiende eeuw vrij talrijk bewaard zijn gebleven. Als in 1860 werden in de *Navorscher* uittreksels uit de cameraars-rekeningen van Deventer met betrekking tot wolven gepubliceerd: in 1380 en 1382 betaalde het stadsbestuur een vergoeding omdat een stier door wolven was doodgebeten en in 1384 werd een wolvenjacht georganiseerd.⁷ Het probleem met dergelijke oudere literatuur is dat de herkomst van de vondst niet altijd nauwkeurig wordt vermeld, waardoor de gepubliceerde informatie moeilijk gecontroleerd kan worden. De oudste vermeldingen van wolven op de Veluwe komen bijvoorbeeld uit 1384 en 1392 en hebben respectievelijk betrekking op een wolvenjacht (mogelijk dezelfde als in de rekeningen van Deventer) en de

---

³ De meeste trofeeën van wolven dateren uit de negentiende of twintigste eeuw. Van Wijngaarden-Bakker, 'Archeologische argumenten', 52.

⁴ Heisterbach, *Dialogus Miraculorum*, vol.2, 260-261.

⁵ Picardt Johan, *Korte beschryvinge*, 197.

⁶ Utrecht, Utrechts Archief, 17 Collectie Rijsenburg, inv. nr. 95.

⁷ 'Wolven in Nederland', 135-136.

aanstelling van een wolvenvanger.⁸ De auteur noemt echter niet uit welke rekeningen hij deze informatie gehaald heeft. De eerste komt met zekerheid uit de stadsrekeningen van Arnhem, de tweede waarschijnlijk uit één van de rekeningen in het hertogelijk archief.⁹

Een tweede moeilijkheid bij dit soort uittreksels is het ontbreken van noodzakelijke context. Een studie van de stadsrekeningen van Deventer maakt duidelijk dat het stadsbestuur verantwoordelijk was voor de aankoop van dekstieren voor de gemeentelijke kuddes alsook het aanstellen van koeherders.¹⁰ Het bekommerde zich niet om de koeien of kalveren. Vermoedelijk zijn deze twee gedode stieren dus het topje van de ijsberg, maar door de aard van de bron kunnen we enkel raden naar het totale aantal gedode dieren. Een bewaarde rekening van de waldgraaf van de hertog van Gelre biedt meer gedetailleerde informatie: in het rekeningjaar 1408-1409 verloor de hertog een veertigtal varkens in Rijkswoud bij Nijmegen, een verlies dat de waldgraaf aan wolven toeschreef.¹¹ De stadsrekeningen van Utrecht wijzen erop dat de stad in 1431 bodes naar verschillende edellieden in de omtrek stuurde om deel te nemen aan een wolvenjacht. Vermoedelijk moesten hun meutes jachthonden de dieren opjagen.¹²

Latere rekeningen bieden nog veel leveren nog veel meer vermeldingen van wolven op. Vanaf de late zestiende eeuw werden immers op grote schaal premies voor dode wolven uitgekeerd, een systeem dat afhankelijk van de regio tot de late zeventiende of achttiende eeuw zou standhouden. Het systematisch doornemen van rekeningen om historische vermeldingen van wolven terug te vinden is echter niet zonder problemen (zie de paragraaf 'hoeveelheid' hieronder). Wanneer de huidige provincie Nederland-Limburg onder Frans gezag komt (in 1795) wordt de wolvenjacht de verantwoordelijkheid van een specifieke organisatie (de *louveterie*). Hierdoor zijn referenties naar wolven niet alleen makkelijker terug te vinden, maar ze worden door de reorganisatie van het premiestelsel ook

---

⁸ Oltmans, 'De strijd tegen de wolven op de Veluwe' 92.

⁹ Jappe Alberts (ed.), *De stadsrekeningen van Arnhem*, vol. 2, 82.

¹⁰ Zie van Doorninc, de Hullu en Acquoy (eds.), *De cameraars-rekeningen van Deventer*, vol. 5, 316.

¹¹ In de middeleeuwen werden varkens het bos ingedreven zodat ze daar voedsel (met name noten) konden zoeken. Thissen Bert, 'Dagelijks leven', 250.

¹² 'Wolvenjagt in de provincie Utrecht', 57-58.

betrouwbaarder (het claimen van meerdere vergoedingen voor eenzelfde dier wordt veel moeilijker of zelfs uitgesloten). Andere mogelijke bronnen zijn verordeningen, toponiemen (met name verwijzingen naar wolfsgrachten of wolfskuilen)¹³, parochieregisters/burgerlijke stand (voor menselijke slachtoffers van wolven)¹⁴ en kranten. Afbeeldingen kunnen ook een goede bron zijn, zolang men maar rekening houdt met het feit dat specifieke diersoorten vooral om hun symbolische betekenis werden getekend of geschilderd. Het afbeelden van een dier is niet noodzakelijk bewijs voor het voorkomen van de soort.

Met het schieten van een volwassen exemplaar te Schinveld (Limburg) in 1845 verdween de wolf voor meer dan honderdzeventig jaar uit het Nederlandse landschap. Er zijn nog enkele latere vermeldingen (1869, 1880-1881), maar over hun betrouwbaarheid bestaat discussie.¹⁵ Recent is hier gelukkig verandering in gekomen. De eerste zekere waarneming van een wolf in Nederland sinds zijn uitsterven dateert uit 2015. Deze pionier kreeg in de daaropvolgende jaren navolging van andere zwervers. Sinds 2019 telt Nederland zijn eerste wolvenroedel (in de noordelijke Veluwe).¹⁶

Verspreiding

Op basis van de hierboven aangehaalde bronnen is het mogelijk een provisorische reconstructie te maken van het geografische voorkomen van wolven. De vindplaatsen van wolvenbotten uit het Neolithicum en Bronstijd (zie het Athena-portaal) maken het aannemelijk dat wolven min of meer over het hele grondgebied van het huidige Nederland verspreid waren. Het aantal vondsten uit latere periodes is vrij beperkt (vijf), maar suggereert dat wolven in de Oudheid nog voorkwamen in Holland en in de hoge

---

¹³ Helsen, *De woorden wolf en hond in plaatsnamen*; Knippenberg, 'Wolfswinkel, Hondseind, Hoenderberg, Kattenhool'; Schrijnemakers, Arthur, 'De verklaring van Wolf-toponiemen'.

¹⁴ Zie hiervoor met name het boek van Jean-Marc Moriceau : *Histoire du méchant loup*.

¹⁵ Flaton, 'Limburgs laatste wolf 1845 of toch 1869'.

¹⁶ <https://www.wolveninnederland.nl/> (geconsulteerd op 8 juni 2019).

middeleeuwen in Friesland. Voor de late middeleeuwen kunnen we gebruik maken van administratieve bronnen, met name rekeningen, die aantonen dat de diersoort nog in veertiende-eeuws Deventer (1333, 1380-1384), Arnhem (1384), Venlo (1385)¹⁷ en vijftiende-eeuws Nijmegen, Ede (1425)¹⁸ en Utrecht (1431) leefde. Een lokale kroniek uit 's Hertogenbosch duidt op het voorkomen van de soort rond 1486.¹⁹ De relatieve (of misschien zelfs absolute) afwezigheid van wolven in het relatief rijke bronnenmateriaal (oorkonden en rekeningen) van de graafschappen Holland en Zeeland suggereert ook dat de aanwezigheid van wolven in de late middeleeuwen al gereduceerd was tot enkele kerngebieden: de Veluwe, Kempen-Peel en het Rijkswoud. Mogelijk waren er ook nog wolven in Friesland en de Achterhoek, maar uit deze regio's zijn relatief weinig schriftelijke bronnen bewaard gebleven.

Tijdens de late zestiende en vroege zeventiende eeuw breidden wolven hun areaal significant uit, met name naar de Langstraat (de regio tussen 's Hertogenbosch en Geertruidenberg)²⁰ en Amersfoort-Utrecht²¹. Dit blijkt uit rekeningen en wetgeving met betrekking tot de wolvenjacht. Waarschijnlijk houdt de organisatie van weerwolfprocessen in Utrecht en Amersfoort in deze periode ook direct verband met de toegenomen aanwezigheid van wolven. Tijdgenoten schreven aanvallen mogelijk aan weerwolven toe omdat wolven zich agressiever/assertiever dan normaal gedroegen.²²

Dit populatieherstel was echter van korte duur: volgens het jachttraktaat *Jacht-Bedryff* uit de vroege zeventiende eeuw (mogelijk 1636) zijn wolven in Holland (waartoe ook de Langstraat behoorde) uitgestorven.²³ De kroniek van het Sint-Geertruiklooster in 's Hertogenbosch noteert in 1697 dat de jager van de gouverneur een wolf schoot, wat betekent soort in deze streek vrij zeldzaam moet geworden zijn (kronieken

---

¹⁷ De Groot, *Stadsrekeningen*, vol. 1, 1385, 09.

¹⁸ Arnhem, Gelders Archief, 2000 Oud Archief Arnhem, Inv. nr. 77 Briefregist. Arnt van Boechop, rentmeester van het land van Gelre, aan Sweder van Wagensfelt, pander te Ede. Aansporing om gedurende drie dagen in zijn ambt op wolven te jagen.

¹⁹ van Lith-Droogleever Fortuijn, Sanders en Van Syngel (eds.), *Kroniek van Peter van Os*, 261.

²⁰ Verschure, *Overleven buiten de Hollandse tuin*, 262-269, 450.

²¹ van de Ruit, ‘“Een afgrijselicke ende abominabele saecke”’, 52-57.

²² Govaerts, ‘Mosasaurs’, 156-157.

²³ van Heenvliet, *Jacht-Bedryff*, 1.

vermelden immers in de regel opmerkelijke of abnormale gebeurtenissen).²⁴ In de achttiende eeuw, met name in de eerste helft, werden er in Gelre, Groningen, de Kempen en Overmaas nog grote klopjachten op wolven gehouden, maar hierbij werden vaak slechts één of twee dieren gedood (of zelfs helemaal geen). In de negentiende eeuw bleken wolven voornamelijk in Nederlands Limburg nog een probleem te vormen, met als bekendste voorbeeld een reeks van kinderslachtoffers in de streek van Venlo-Roermond.²⁵

Het is belangrijk in dit geografisch voorkomen een onderscheid te maken tussen welpen en (jong)volwassen dieren. Enkel het noemen van welpen levert onomstotelijk bewijs op dat wolven zich permanent in een bepaald gebied gevestigd hadden. Wolven kunnen immers grote afstanden afleggen, honderden kilometers in enkele dagen, waardoor een aanzienlijk aantal vermeldingen mogelijk op zwervers uit bijvoorbeeld de Ardennen of Eifel betrekking heeft. Gezien de hoogte van de premie (zie hieronder) in de regel afhankelijk was van de leeftijd en geslacht van een wolf is het mogelijk de populatiedynamiek min of meer te na te pluizen. Wolven doken bijvoorbeeld al in 1598 in de Langstraat op, maar de eerste vermelding van een jonge wolf in de rekeningen dateert pas van 1608. De laatste jongen werden in 1618 gedood.²⁶ Premies voor dode welpen suggereren dat wolven zich in ieder geval nog in de achttiende-eeuwse Kempen voortplanten.²⁷

Hoeveelheid

Wolven bieden een zeer interessante casus voor historisch onderzoek omdat hun aantallen beter te reconstrueren zijn dan die van de meeste andere diersoorten. Dat heeft alles te maken door het betalen van premies voor dode wolven, een systeem dat in de Noordelijke Nederlanden (het huidige Nederland) in de late zestiende eeuw algemeen is geworden. Dergelijke premies, die men in rekeningen van zowel gemeentes als vorstelijke ambtenaren kan terugvinden, geven echter ook een zeer

---

²⁴ van Bavel et al. (eds.), *De kroniek*, 415.

²⁵ Geerlings en Schrijnemakers, 'Wolvenplaag in het Maas-en Swalmdal'.

²⁶ Verschure, *Overleven buiten de Hollandse tuin*, 450.

²⁷ Luyts., *Met vryaerts en resoelen*, 246-257.

vertekend beeld. Meer premies voor dode wolven betekent niet dat de wolvenpopulatie toenam, maar dat in tegendeel meer wolven stierven door bejaging. De wolvenpopulatie in een bepaalde streek bereikte vermoedelijk haar hoogtepunt in de periode voorafgaand aan de jacht die zijn weerslag vindt in de rekeningen.

Een tweede probleem is dat het bijeenbrengen van premies uit rekeningen mogelijk leidt tot een te hoge inschatting van het aantal wolven in Nederland. In de achttiende en negentiende eeuw was het immers gebruikelijk dat jagers een rondgang met een dode wolf hielden (of alleen zijn huid) om op die manier in de wijde omgeving een vergoeding op te strijken. Dit systeem is vermoedelijk gebaseerd op middeleeuwse voorbeelden: wolvenjagers mochten toen als verloning een heffing op schapenhouders in de wijde omtrek organiseren. Een zeer frappant voorbeeld komt uit 1766 toen één van de schepenen van Hoeven (Halderberge) een reu schoot. Hij trok met het karkas (of enkel de vacht) door maar liefst tweeënvijftig Noord-Brabantse en vier Antwerpse gemeenten. Jagers uit Lommel en Diest opereerden ook ver van thuisbasis: zij ontvingen zelfs vergoedingen in plaatsen als Waspik, Vlijmen en Nieuw-Ginneken.²⁸ Een betrouwbare reconstructie van de historische wolvenpopulatie in Nederland zal noodzakelijkerwijs op een systematisch overzicht van premies moeten steunen, maar moet ook rekening houden met het feit dat verschillende premies/vergoedingen op hetzelfde dier betrekking kunnen hebben. De Franse overheid heeft hier in de jaren 1790 een einde aan gemaakt, maar zelfs dan nog probeerden mensen dode wolven over grote afstanden te transporteren omdat zij in een andere streek een hogere premie konden incasseren.

Op basis van rekeningen is het evenwel mogelijk vast te stellen dat de wolvenpopulatie in Nederland sterk toenam rond 1600. Waarschijnlijk was het aantal wolven in de periode waarvoor we min of meer accurate historische gegevens hebben (1300-1850) nooit hoger. Een voorzichtige berekening op basis van de fragmentarische gegevens zou twee tot driehonderd wolven in heel Nederland rond 1600 zijn. De schatting van Jan de Rijk (een populatie van enige honderden tot omstreeks duizend

---

²⁸ Luyts., *Met vryaerts en resoelen*, 76-80.

exemplaren) geëxtrapoleerd op basis van een vijftigtal wolven op de Veluwe ligt vermoedelijk veel te hoog.²⁹ Dit aantal was tegen 1650 opnieuw zeer sterk gereduceerd en werd nog verder naar beneden gehaald door intensieve vervolging in de achttiende eeuw. De meeste waarnemingen van wolven na 1800 hebben waarschijnlijk betrekking op zwerfende exemplaren.

Verklaring

De evolutie van wolf populaties in Nederland is in grote mate en in meer recente periodes bijna volledig aan menselijke invloed te wijten. Gezien het indrukwekkend aanpassingsvermogen van wolven hadden habitatwijzigingen vermoedelijk een veel beperktere impact dan directe bejaging door mensen. Deze bejaging gaat terug tot de prehistorie, zoals archeologisch onderzoek aantoont, maar werd veel intensiever doorheen de tijd. De Kelten en Germanen zagen in de wolf vermoedelijk een concurrent en bedreiging voor hun vee en wild, maar hadden ook respect voor de diersoort. De Romeinen associeerden de wolvin met het ontstaan van hun stad (de legende van Romulus en Remus). Het was de middeleeuwse Kerk, beginnend met de kerkvader Augustinus, die de oorlog aan dit dier verklaarde door het als een menseneter als symbool van het kwade te bestempelen.³⁰

Deze kerkelijke invloed is onder meer terug te zien in de oudst geschreven versie van het verhaal van Roodkapje (opgetekend in Luik in de vroege elfde eeuw), alsook het bovengenoemde verhaal van Caesarius van Heisterbach.³¹ De uitroeiing van wolven in Nederland was echter geen lineair proces. In periodes van bevolkingsdaling kon de populatie zich weer herstellen of zelfs uitbreiden omdat bejaging minder intensief werd of zelfs helemaal stopte. De jacht op wolven was immers een intensieve en tijdrovende bezigheid en vereiste het maken van netten en/of vallen, het onderhouden van een meute jachthonden en de massale mobilisatie van de

---

²⁹ De Rijk, 'Wolven (canis lupus) op de Veluwe', 74.

³⁰ Zie hiervoor met name Pastoureau, *Le loup*.

³¹ Ziolkowski, 'A Fairy Tale From Before Fairy Tales'.

plattelandsbevolking. In de achttiende en vroege negentiende eeuw werden soms duizenden mensen gemobiliseerd om één of meer wolven te vangen.³²

Middeleeuwse en vroegmoderne auteurs koppelden in feite vaak de toegenomen aanwezigheid van wolven aan oorlog. Zij beweerden ook dat wolven door het eten van lijken op het slagveld een voorliefde voor mensenvlees ontwikkelden waardoor het aantal aanvallen op mensen toenam. Wolven zullen zich ongetwijfeld met lijken gevoed hebben als zij daartoe de kans kregen (hetzelfde kan ook over honden en varkens gezegd worden), maar het is niet aannemelijk dat dit een belangrijke factor in hun toegenomen aanwezigheid was. De meeste soldaten stierven in feite niet op het slagveld, maar door ziektes.³³ Veel waarschijnlijker is dat wolvenpopulaties in oorlogstijd toenamen omdat niet meer op de dieren werd gejaagd.

De beste bewijzen voor een toename van de 'Nederlandse' wolvenpopulatie komen uit de late zestiende en vroege zeventiende eeuw. Tijdens de eerste fase van de Tachtigjarige Oorlog, de periode tot het Twaalfjarig Bestand (1609-1621, vluchten veel boeren (tijdelijk) naar steden of gebieden die niet door gevechtshandelingen werden geteisterd. Hierdoor werden wolven niet of nauwelijks vervolgd, waardoor hun populatie relatief snel kon uitbreiden. De toegenomen aanwezigheid van wolven vindt zijn weerslag in verordeningen, kronieken, premies en weerwolfprocessen. Mogelijk kon de wolvenpopulatie in het huidige Nederland ook tijdens eerdere periodes van bevolkingsdaling uitbreiden. De kroniek van Peter van Os suggereert echter dat de wolvenpopulatie ook al in de late vijftiende eeuw toenam (ook een periode van oorlog). De bevolking van de Meijerij kreeg namelijk in 1486 de toestemming van Maximiliaan om zelf wolven te doden in plaats van enkel op de vorstelijke jagers te vertrouwen.³⁴ Een dergelijke interpretatie wordt ondersteund door gegevens uit het graafschap Vlaanderen, met name overzichten van uitgekeerde premies die aantonen dat de plaatselijke wolvenpopulatie in deze periode gevoelig toenam.³⁵

---

³² Zie bijvoorbeeld het wolvennet uit Cuijk dat nu in het Openluchtmuseum te Arnhem bewaard wordt. <https://openluchtmuseum.nl/wolvennet> (geconsulteerd op 8 juni 2019).

³³ Govaerts, 'Mosasaurs', 149, 154.

³⁴ van Lith-Droogleever Fortuijn, Sanders en Van Synghel (eds.), *Kroniek van Peter van Os*, 261.

³⁵ De Schepper, 'De geschiedenis', 57-67.

De band tussen oorlog en wolvenpopulaties mag echter zeker niet als vanzelfsprekend worden aangenomen. Het aantal wolven in de achttiende-eeuwse Kempen werd bijvoorbeeld niet of nauwelijks door oorlog beïnvloed. Bovendien zijn er geen aanwijzingen dat het aantal wolven in de streek rond Maastricht, een gebied van groot strategisch belang, van oorlog gebruik kon maken om zich uit te breiden.³⁶ Winand Mengels, een boer uit het dorpje (Op)Kanne bij Maastricht (nu in Belgisch Limburg) noteerde bijvoorbeeld dat in de winter van 1739-1740 wolven veel meer aanwezig waren (en zelfs schaapsstallen binnendrongen), maar dat had niets met oorlog te maken, wel met de strenge winter die het noodzakelijk maakte voedsel in de buurt van mensen te zoeken.³⁷

De uiteindelijke verdwijning van wolven uit Nederland hangt nauw samen met de meer algemene uitroeiing van de soort in West-Europa, met name gedurende de achttiende en negentiende eeuw. Zolang wolven zich in dunbevolkte gebieden als de Ardennen en Eifel konden blijven reproduceren (wat tot de vroege negentiende eeuw gebeurde) bleven de dieren in Nederland opduiken.³⁸ De spectaculaire terugkeer van de soort, met name sinds de jaren 2000 is dan ook te danken aan de Europese bescherming van de soort en de rekolonisatie van grote delen van West-Europa (vanuit Rusland en Polen naar Duitsland, vanuit Italië naar Frankrijk en Zwitserland). Deze bescherming is echter verre van vanzelfsprekend en komt steeds meer onder druk te staan (in Frankrijk is beperkt afschot, tien procent van de populatie, opnieuw toegestaan en ook in Duitsland is er toenemende druk de jacht te heropenen). Om de terugkeer van de wolf in Nederland op lange termijn te waarborgen zal een cluster aan maatregelen nodig zijn: niet alleen de bestaande regelgeving en plannen constant revalueren, maar ook meer bewustzijn onder de bevolking creëren en duidelijke gedragsregels opleggen (verbod op loslopende honden in wolvengebied, algemeen voederverbod). Het is immers duidelijk dat tegenstanders van wolven elk incident zullen aangrijpen om de jacht op dit prachtige dier opnieuw te openen.

---

³⁶ Govaerts, 'Mosasaurs', 155-156.

³⁷ Mengels, *Chronijk*, 174.

³⁸ Luyts, *Met vryaerts en resoelen*, 44-51.

Bibliografie

Archiefbronnen

Arnhem, Gelders Archief

2000 Oud Archief Arnhem

Inv. nr. 77

Utrecht, Utrechts Archief,

17 Collectie Rijsenburg

inv. nr. 95.

Uitgegeven bronnen

Bavel, H. van et al. (eds.), *De kroniek van het St. Geertruiklooster te 's Hertogenbosch. Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's Hertogenbosch. Een tekstuitgave* ('s Hertogenbosch, 2001).

Doorninc Jan Izaak van, Hullu Johannes de en Acquoy Johannes Gerhardus Rijk (eds.), *De cameraars-rekeningen van Deventer* (Deventer: Gemeentearchief, 1883-1914) 9 vol.

Groot Harry de, *De stadsrekeningen van Venlo* (Venlo: Eigen beheer, 2006-2008) 2 vol.

Heenvliet Cornelis Jacobsz. van, *Jacht-Bedryff*, ed. A.E.H. Swaen (Leiden: Brill, 1948).

Heisterbach Caesarius van, *Dialogus Miraculorum*, ed. Josephus Strange (Keulen, Bonn, Brussel: 1851) 2 vol.

Jappe Alberts W. (ed.), *De stadsrekeningen van Arnhem, 1353-1420* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1967-1971) 3 vol.

Lith-Droogleever Fortuijn A.M. van, J.G.M. Sanders en G.A.M. Van Synghel (eds.), *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523* (Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1997).

Mengels Winandus, *Chronijk van het dorp Opcanne bij Maastricht 1740-1777*, ed. De Stuers Victor Publications de la Société Historique et Archéologique dans le duché de Limbourg 24 (1887) 167-297.

Picardt Johan, *Korte beschryvinge van eenige vergetene en verborgene antiquiteten der provintien en landen gelegen tusschen de Noord-zee, de*

Yssel, Emse en Lippe. Waer by gevoeght zijn Annales Drenthiae (Amsterdam, 1660) 197.

Literatuur

- 'Wolven in Nederland' *De Navorscher* 10 (1860) 75-76, 135-136, 200, 232.
- 'Wolvenjagt in de provincie Utrecht' *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht* 6 (1840) 57-65.
- Bosscha Erdbrink D.P., 'Carnivora uit het Pleistoceen in Nederland' *Cranium* 1:2 (1984) 66-98.
- Brand, M. P.J. van den, 'Jacht op wolven in het Land van Cuijk tussen 1721 en 1757' *Merlet* 37:1 (2001) 12-20.
- Cremers, Jos., 'Beredeneerde voorloopige lijst der in Limburg in 't wild voorkomende zoogdieren *Canis lupus* L. de wolf' *Natuurhistorisch Maandblad* 17:11 (1928) 156-159.
- Douma Harm, 'De laatste grote wolvenjacht in het Overambt van het Land van Cuijk in 1815' *Merlet* 33:3 (1997) 80-87.
- Flaton G. Th., 1989. 'Limburgs laatste wolf 1845 of toch 1869?' *Natuurhistorisch Maandblad* 78:10 (1989) 167-168.
- Geerlings, Frans G.J. en Arthur Schrijnemakers, 'Wolvenplaag in het Maas-en Swalmdal in de Franse tijd (1794-1814)' *Jaarboek Maas-en Swalmdal* (1999) 108-145.
- Govaerts Sander, 'Mosasaurs. Interactions Between Armies and Ecosystems in the Meuse Region, 1250-1850' (Proefschrift Universiteit van Amsterdam, 2019).
- Gravendeel, Barbara et al., 'The first wolf found in the Netherlands in 150 years was the victim of a wildlife crime' *Lutra* 56 (2013) 93-109.
- Groof, Bart De, 'De wolf (*Canis Lupus*). Angst en vervolging in de Nederlanden' *De Brabantse Folklore en Geschiedenis* 282 (1994) 125-146.
- Helsen J., *De woorden wolf en hond in plaatsnamen* (Leuven: Instituut voor Naamkunde; Brussel: N.V. Standaard-Boekhandel, 1961).
- Kerkhoff N.C., 'Hond of wolf ?' *Cranium* 9:2 (1992) 89-104.
- Knippenberg, W., 'Wolfswinkel, Hondseind, Hoenderberg, Kattenhool' *Brabants Heem* 7 (1955) 8-85.
- Luyts Gie, *Met vryaerts en resoelen. Het verdwijnen van de wolf in Vlaanderen* (Mechelen: Natuurpunt, 2002).
- Moriceau, Jean-Marc, *Histoire du méchant loup 3000 attaques sur l'homme en France XVe- XXe siècle* (Paris: Fayard, 2011; 2007).
- Moriceau, Jean-Marc, *L'homme contre le loup. Une guerre de deux mille ans* (Paris: Fayard, 2011).
- Oltmans, A., 'De strijd tegen de wolven op de Veluwe' *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 26 (1923) 91-98.
- Pastoureau Michel, *Le Loup. Une histoire culturelle* (Paris: Editions du Seuil, 2018).
- Rijk Jan H., 'Wolven in Nederland: een samenvatting van de historische gegevens' *Huid en Haar* 4:4 (1985) 73-84.
- Rijk Jan de, 'Wolven (*canis lupus*) op de Veluwe van 1596 tot 1630' *Huid en haar* 6:3 (1987) 71-75.

Ruit Moniek van de, ' "Een afgrijselicke ende abominabele saecke": toverijprocessen in Utrecht en Amersfoort 1590-1595' (Ma thesis Universiteit Utrecht, 2008).

Schepper, Karen De, 'De geschiedenis van de wolvenjacht in de Zuidelijke Nederlanden (16e-18e eeuw)' (MA thesis Universiteit van Gent, 2010).

Schrijnemakers, Arthur, 'De verklaring van Wolf-toponiemen aan de hand van plaatsstraat- en veldnamen uit Nederlands-Limburg' *Naamkunde* 18 (1986) 77-102.

Thissen Bert, 'Dagelijks leven in laatmiddeleeuws Nijmegen – de ambtelijke bezigheden en het huishouden van waldgraaf Henrick van Boutershem († 1414)' in *Het hertogdom Gelre. Geschiedenis, kunst en cultuur tussen Maas, Rijn en IJssel*, eds. Stinner J. en Tekath K-H. (Utrecht: Matrijs, 2003) 246-263.

Verschure Han, *Overleven buiten de Hollandse Tuin. Raamsdonk, Waspik, 's Gravenmoer, Capelle, Sprang en Besoijen tijdens de Tachtigjarige Oorlog* (Tilburg: Eigen beheer, 2004).

Wijngaarden-Bakker L.H. van, 'Archeologische argumenten bij de herintroductie van zoogdieren in Nederland' *Huid en haar* vol 11:2/3 (1992) 50-55.

Ziolkowski Jan, 'A Fairy Tale From Before Fairy Tales: Egbert of Liège's "De puella a lupellis seruata" and the Medieval Background of "Little Red Riding Hood' *Speculum* 67:3 (1992) 549-575.

Websites

<http://athena-research.azurewebsites.net/results/A/1088/index>
<http://www.geologievannederland.nl/fossielen/zoogdier-beschrijvingen/wolf>
<https://openluchtmuseum.nl/wolvennet>
<https://www.wolveninnederland.nl/>